

A NAGYVÁROSI MÚLT MINT TAPASZTALAT

Gyáni Gábor: *Budapest – túl jön és rosszon*

avagy tér, modernizáció, modernitás és társadalom

egy közép-európai metropolisz fejlődésének „első” évtizedeiben

■ A fenti alcímekben az „első” szócska nemhiába került idézőjelbe. Ha a magyar történelem perspektívájából vizsgáljuk, akkor Budapest, azaz Buda, Óbuda és Pest története a középkorban kezdődött. Ezt továbbfűzve, egy kis egyszerűsítéssel azt is kijelenthetjük, hogy a 19. század elejének Pestje több közös vonást mutatott a 16. század első felének Pestjével, mint a 20. század kezdetén hihetetlen gyorsasággal modernizálódó várossal.

Gyáni Gábor tanulmánykötete a posztársadalomtörténet-írás követelményei alapján vizsgálja a nagy átalakulás folyamatát kísérő korabeli tapasztalatokat. Természetesen nem hiányoznak a klasszikus várostörténet elemei sem a kötetből, amely által a nagyközönség számára is olvasmányos munka került ki, azonban elsősorban nem ezek a jellemzők.

Az 1998–2008 között írt, különböző helyeken megjelent nyolc tanulmány a „múltbeli valóság perceptuális és reprezentációs” síkjait vizsgálva keresi azokat az emberi és összársadalmi jelenségeket, amelyek egyaránt voltak elindítói, de következményei is a nagyvárosi fejlődésnek. Így a hagyományos levéltári stb. dokumentumok adatai mellett a fő hangsúly a létező vizuális, írott és irodalmi szövegek elemzésére került át.

Gyáni a várostörténet térbe helyezését Michael Foucault elmélete nyomán viszi tovább, amely szerint a 19. század

embere az események időbelisége mellett állt ki, míg jelenlegi korunk a tér korszaka lett, amely szerkezeti helyként is értelmezhető, ahol a pontok és elemek viszonya irányítja a történetet. Továbbmenve, itt a tér nem üres entitás (amely csak háttere az előtérben zajló eseményeknek), nem homogén, és az őt kitöltő másnemű terek viszonyrendszerei szerint alakul. Ez vezet oda, hogy a történeti egymásutániságot félretéve az eseményeket egymásmellettségükben kell vizsgálni, pontosabban, a szerző szavaival élve, „a különböző idejűségek egyidejűsége jelenti tehát a megismerés sürgető feladatát”.

A kötet struktúrája alapján követhetjük az alábbiakban Budapest történetének különböző aspektusait. A három település neve ebben az összetett formában először Széchenyi 1831-es *Világ* című munkájában jelenik meg. Az egyesülési folyamat legpregnansabb és a hosszú távú várostervezés egyik legfőbb pillanata 1869. október 23-a, amikor is Andrássy Gyula miniszterelnök indítványozza a Közmunkatanács felállítását, amely a továbbiakban a várostervezés, állami várospolitikai és egyéb logisztikai kérdések megoldásában játszik döntő szerepet. Pest, Buda és Óbuda egyesítésére végül 1873-ban kerül sor. Az új főváros jogi helyzetére a kettősség jellemző: az 1871-es közigazgatási törvény a fővárosnak más városokhoz képest egy sokkal több-rétűbb autonómiát hagy meg, ugyanak-

kor a fővárost az is a többi város fölé emeli, hogy a „nemzetállam politikai, gazdasági és szellemi értékeit szimbolizálja”, ezért a vidékies jegyeket hordó város, valamint az új szerepet felvállaló, folyamatosan bővülő adminisztráció új infrastrukturális beruházásokat igényel. Így a nagyfokú autonómia mellett hangsúlyos az állami függés is. Ezt igazolja, hogy a beruházások többsége felső kezdeményezésekre kezdődik el.

Negyedszázaddal később megkapja a Budapest fő- és székváros elnevezést, amely egyben az első fejlődési korszak végét is jelenti. A politikai és gazdasági szerepből adódó dinamikus fejlődés következtében a századvégen már tizenegy irányból vezet ide vasútvonal, két híd köti össze Pestet Budával, a Nyugati és Keleti pályaudvar mellett még tizenhárom másik szolgálja ki az utasokat és az áruforgalmat. Épülnek a sugárutak, gombamód emelkednek a két-háromszintes bérházak és paloták, mi több, 1887-ben megindul a villamosforgalom, és 1896-ban a kontinens első földalatti vasútja. Az infrastrukturális fejlesztéssel egyidejűleg Budapest gyárvárossá alakul át, hatalmas tömegeket vonzva ide a számtalan munkalehetőség. Az iparosodás polarizálja a társadalmat, 1890-ben már a lakosság kétharmada proletár. Ugyanekkor zajlik le a háttérbe szorult pesti és budai német polgárság deklasszálódása is, helyébe új vagyoni elit lép, származásukat tekintve gyakran zsidók, akik a kereskedelemben és élelmiszeriparban felhalmozódott tőkéjüket sok esetben ingatlanba fektetik. Ezzel is magyarázható a sok építkezés.

Megkezdődik az arisztokrácia politikailag aktív tagjainak a fővárosba való költözése, valamint létrejön egy százalékarányában kicsi, de sokszor jelentős közéleti pozíciókat betöltő középosztály és egy sokkal nagyobb számú kispolgárság. E két utóbbi társadalmi réteg közös jellemzője az volt, hogy soraikban aránytalanul nagy számban fordultak elő a zsidó származásúak. A jól elkülönülő társadalmi csoportok önmagukon belül is tovább rétegződnek. A nagymérvű polarizálódást

az is jelzi, hogy a cenzusos rendszer alapján a lakosságnak csak 5–6 százaléka választhat. Emellett meghatározó a nyelvi és kulturális pluralitás, de ugyanilyen jellemző az akkulturáció is, melyet a politikai akarat is messzemenően támogat, hisz Budapest nemzeti és kulturális központ is egyben.

A város elmagyarosodásának fő oka az volt, hogy Budapest akkor lett főváros, amikor a nemzetállam-építés éppen olyan fontos volt, mint a gazdasági-társadalmi polgárosodás programja. Ennek elsőrangú elősegítői voltak a különböző szintű oktatási, kulturális, szakmai, művészeti intézmények, és kiemelt helyet kaptak ebben a sorban a kultúra médiái: a sajtó, könyvkiadás, színház.

A különböző tömegkultúrák tovább éltek egymás mellett, de egymástól függetlenül. A fenti gondolatsorhoz kötődve itt is megjegyezhető, hogy éppen ebben a közegben jutott leginkább szerephez a magyaros, asszimiláló jellegű tömegkultúra, például a nagyvárosi népies műzene.

Az egyesítés még sokáig nem érintette a városrészeket átlépő egységet. Egymástól eltérő társadalmak és városi környezetek maradtak.

A növekvő város régi és új emberében, az itt született polgártól a beköltözött arisztokratán át a gyári munkásig, más és más kép élt vagy alakult ki a budapesti valóságról. Az európai és észak-amerikai nagyvárosi kultúrákat ebben a korban a modernitás és modernizmus, illetve a szinte ezekkel egy időben és ezekből születő identitásválság jellemzi. Carl Schorske a város értékelését az újkori és jelenkori európai történelemben a következőképpen osztályozza: a város erény, a város bűn, a város mint ami túl van jón és rosszon. Mindhárom diskurzust megtaláljuk a korabeli budapesti közéletben.

A modernitás és modernizmus az új nemzetállam fővárosában nem volt képes új stílust teremteni, hanem a már létező európai példákhoz nyúlt, azaz történelmi formák és elemek átvételével

próbált egy új identitást alkotni. Az így létrejövő historizmus stíluspluralizmusának nagy szerepe volt a polgári identitástudat kialakulásában és megszilárdulásában. A várost idealizálják, és nem foglalkoznak a meglévő szociális problémákkal. A budapesti középosztálybeli polgárnak csak távoli, homályos elképzelései vannak a nyomornegyedekről, a zsidó városrészekről. Teljesen elhatárolódik ezektől. Ezzel szemben főleg a 20. század elején felerősödik a konzervatívok és a működésképtelen liberalizmus kritikája. Szegfű Gyula szavaival élve „Budapest a liberális illúziók fellegvára”. Ezzel egyszerre jelentkezik a túlfűtött nacionalista retorika és a zsidóellenesség, annak következtében, hogy a kulturális heterogenitásra válaszképpen kisebb etnikai és társadalmi csoportok radikalizálódnak. Ez a diskurzus a két világháború között erősödik fel, azt hangoztatva, hogy a nemzetivé lett trianoni ország megtisztítja a fővárost a rá rakódott magyartalanságtól. A harmadik út a város teljes semmibevétele volt. Ennek legszemléletesebb példája, hogy a képzőművészet és ezen belül elsősorban a festészet terén szinte teljesen hiányzik a Budapest-ábrázolás. Gondoljunk itt csak a nagybányai iskolára, amely a kisvárost és idilli környezetét választja állandó telephelyéül és inspirációs forrásául. De még ide sorolhatnánk a *Nyugat* folyóirat, a Vasárnapi Kör vagy a Jászi Oszkár mellett csoportosulókat. Lukács György megfogalmazásában: az esztéticizmusba menekülnek. Egyaránt utasítják el az asszimilációt – legyen az kulturális vagy etnikai a zsidó származásúak esetében, de a piaci kapitalizmust és liberalizmust is.

Időben és térben ugorva, a modernizmus és a gettósítás összefüggéseit vizsgálja a kötet, kiemelve, hogy mindkettőnek egyazon nagyvárosi tér a forrása és működési közege, és mindkettő a modernitásra adott egyfajta válasz. Avagy Zygmont Baumant idézve „a holokausz a modernitás próbája”. Michel Foucault értelmezésében a tér és hatalom elválaszthatat-

lan. A tér nála nem földrajzi, hanem jogi, politikai, azaz bizonyosfajta hatalom által ellenőrzött mező, ahol a holokausz a legmodernebb szervezési módszerek igénybevételeivel valósult meg.

A nagyváros mint tapasztalat: identitás és imázs fejezetben Gyáni újból az egyén és csoport társadalmi és kulturális önazonosságait keresi, kiemelve az elkülönülő terek egymáshoz való viszonyát. Irodalmi műveket, például Krúdy vagy hajdani pesti polgárok naplóját hívja segítségül. Így teljesebbé válik a már máshol is megjelenő szegregált város képe. Azonban ezt oldja fel bizonyos mértékben az utca, amely a nagyvárosban egy mindenkinek számára hozzáférhető nyilvánosságot biztosít, mert semleges tér, a szociabilitás, a fegyelmezett és személytelen viselkedés követelményét kínálja és kívánja meg. Itt csak vizuális kommunikációra van lehetőség. Ezt a bezártságot a középosztály esetében a kávéházi korzózás enyhíti némiképpen, míg a nagyobb nyilvánosság, esetleg ismerkedés színtere a közpark. Azonban itt sincs átjárhatóság a különböző társadalmi rétegek között. A nagyvárosi köztér ugyanakkor az éles társadalmi konfliktusok színtere is, amelyek a 20. század beköszöntével egyre gyakoribbakká válnak. Így alakul át a köztér színházzá, a benne élők tudatán kívül.

Egy a magyar társadalomtörténet-írásban újszerű téma is megjelenik a kötet hasábjain, amely a középosztály fogyasztási kultúrája és az áruház közötti viszonyt elemzi, valamint az áruház történetére és annak a különböző társadalmi rétegek általi befogadására is rávilágít. Az áruházak késői megjelenését és esetenként sikertelenségét a vásárlási szokások irányították. A Bécsből és előkelő budapesti szalonokból öltözködő arisztokrácia teljesen elhatárolódott a tucattermékeket kínáló áruházaktól, a középosztálynak azonban így lehetősége nyílt némileg olcsóbban bekapcsolódni az európai divat vérkeringésébe.

Gyáni Gábor külsőleg is vonzó kötete újszerűségét annak köszönheti, hogy a témát nem a hagyományos történetírás